

للیریاں منکسیاں دی وار

ڈاکٹر سعید بھٹا ☆

Abstract

Mir Chaughata, a 19th century Punjabi poet, hailed from Jhang. He wrote four Vaars (epics). In "Lulerian Mungesian Di Vaar", he has portrayed the court intricacies of the Governor of Multan, Diwan Sawan Mal and his subordinate ruler of Jhang, Mool Raj. Mir Chaughata has employed a folk character in this Vaar to expose the operational modalities of the Mool Raj, especially the nefarious practice to extort money through fines on specious charges so that the day-today administration could be managed.

The poet has shown Mool Raj as an oppressive ruler. On the other hand, Diwan Sawan Mal has been depicted in a romanticized aura, highlighting his justice. He has turned Diwan Sawan Mal into an ideal character, literally a walking treasure with a profound knack for folk wisdom.

پنجابی کلاسیکی ادب دی جھولی ون سونیاں ادبی بھڑاں نال بھری ہوئی ہے تے ایہدی ہر
بھڑا نوے کلا رنگ ہے۔ ایہناں وچوں ہک سرکڈھویں واروی ہے۔ وار دی ایس پکھوں وی اچھیا
ہے کہ ایہنے پنجاب دی تاریخ نوں اپنے کلاوے وچ لیا ہویا ہے۔ اج جدوں اسیں پنجاب دی

☆ ایسوی ایٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، اورینٹل کالج، لاہور

تاریخ دے پنے پھرو لنے آں تاں پنجابی ادب دے لکھتی حوالے اسانوں ہک ہزار درھے توں پہلاں نہیں ملدے۔ اسیں اپنے تاریخی پچھوکڑنوں جانن کان سنسکرت، یونانی تے فارسی اگے ای گوڈے ٹیک پہنے آں۔ اجیتی صورت وچ وار دی وری وری ٹیک پنجاب دی تاریخ بارے کائی ٹوہنی نپا جاندی ہے۔ ہُن تیکر دی کھوج موجب بابے گورو ناک ہوراں دی ”بابر بانی“ ای پہلی وار ہے، جہد اکمل متن اساڈے تیکر اپڑیا ہے۔ اوہناں توں پہلاں دیاں واراں دیاں گجھ نکاں توں ودھ ایس کھیتر وچ ہور گجھ نہیں سانھیا جاسکيا۔

وار منڈھلے روپوں پر رسی بتر ای ہے۔ بھادیں گجھ واراں وچ دھارمک تے شہکار رسی رنگ وی ملد ا ہے، پر ایہناں دوواں قسماں نوں پر رسی سجا پاروں ای واراں منیا گیا ہے۔ وار پارکھاں دا اُلا رلیس پاسے ای ہے کہ واراں دی ہوند دا کارن بدیسی ہلیاں تے قبیلیاں دیاں آپسی لڑائیاں ہن، جیہناں واقعیان نوں ڈھاڈھی میراٹی شعری روپ دے لیندے ہان۔ اج بدیسی دھاڑویاں دے ہلیاں بارے محفوظ واراں تاں انگل گنیو یاں ای ہن، پر قبیلیاں دیاں لڑائیاں بارے لکھیاں واراں وڈی تعداد وچ موجود ہن۔ ایہناں دا منڈھلا گن پر رسی ہے، پر ایہناں دے اندر وسیب، وسیبی تو تاں دے نکر، جیون دے رنگ ڈھنگ، راج دے کچ سج، آپسی چس پھک دے کارناں دیاں مورتاں دسدیاں ہن۔ ایجیے وسیبی گناں نوں پارکھ مدھول کے لکھ جاندے رہے ہن۔ اکھے ٹا بریاں دیاں آپسی لڑائیاں بارے واراں ہن۔ خورے انج دے جی وڈیاں لاماں بارے ہوئی شاعری نوں ای سد یویں لکھت مندے ہوسن۔

میر چو غطہ ہوریں ایجیے وار کاراں وچوں ہن، جیہناں دیسی قبیلیاں بارے واراں لکھ کے تاریخ دے ہک عہد نوں ہمیش لئی سانجھ لیا۔ ادھ میر معظم ہوراں دے گھر پٹیپل بھٹا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ وچ جیے۔ میر معظم ہوراں ”بھٹیاں لکاں دی وار“ تے ”مہر منگل دی وار“ لکھیاں۔ (1) اوہناں دے دادے میر بہرام ہوراں ”نورے چدھر ڈی وار“ لکھی۔ (2) انج وار دی شاعری اوہناں نوں ورٹے وچ ملی۔ اوہناں دی تاریخ پیدائش تے تاریخ وفات بارے

کائی کچی تھتھی گل نہیں کیتی جاسکدی۔ اسیں اوہناں دی جیونی بارے ”بھٹیاں بلوچاں دی وار“ وچ جانکاری دتی ہے کہ اوہ انہویں صدی دے جم پل ہان۔ (3) اوہناں چار واراں ”بھٹیاں بلوچاں دی وار“ ”بھٹیاں نسوآئیاں دی وار“ ”طلیریاں اعواناں دی وار“ تے ”طلیریاں منکسیاں دی وار“ لکھیاں۔ اسیں استھے اوہناں دی ہک ان چھپی وار ”طلیریاں منکسیاں دی وار“ دا ویروادیندے آں۔

للیرا قبیلہ صدیاں توں ساندل بار دا واسی ہا۔ للیرا چدھرڑ دی ال ہے۔ چودھری عمر حیات

للیرا ہوراں اساڈے سوال دے جواب وچ دسیا:

”اساڈے وڈکے داناں ناہلا ہا۔ ناہلے دی اولاد نہلیرے اکھوائی۔ نہلیرے

توں وگڑکے للیرے مشہور ہوئی۔ ناہلا ولد مٹھا ولد چوٹا چدھرڑ۔ اساڈی اصل

چدھرڑ ای ہے۔“ (4)

للیرا قبیلہ مڈھ توں ای راتھ بہادر تے ہتھیا روہا۔ ساندل بار وچ ہوون والے وڈے

بھیڑاں وچ ایس قبیلے دا کوئی نہ کوئی جی بہادری دے گن دکھاندا رہیا۔ ”طلیریاں اعواناں دی وار“

دا ہک للیرا پاترا اپنا چھوکر انج دسد ا ہے:

لڑے ہاں نال وی کاٹھیاں، پیو دادا چنگا

ویر کتا وٹوئیں، ادھ سپراواں دا وٹا

مٹگل وی مار پچائن، کر اجاڑا بیگا (5)

للیریاں دا ہک وڈکا گھنا، سلطان دا جن بھروانا تحصیل جھنگ دی بوجھ چھڑکے، چھماں

دی لہندے آلی کدھی موضع ٹی للیرا، تھانہ بڑانا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ وچ ڈیرا لایا۔ (6)

گھنے للیرے دے پتر چودھری بہاب للیرے وی وڈاناں کھٹیا تے اوہ اپنے سماکالی راتھاں وچ

قدر دی نگاہ نال ویکھیا ویندا ہا۔

وار دی کہانی انج ہے کہ جھنگ دا کاردار مولراج شہرے رجوکے نوں کے مقدمے وچ

ترائے سو روپیہ چٹی مریندا ہے۔ شہرا رجوکا چٹی تار کے موضع ٹی للیرا وچ بہاب للیرے دے

پڑاں دے، جلے، ملے تے موکھے کول آوندا ہے کہ چٹی دے پیسے چوری راہیں پورے کرنے ہن۔ دلا، بہاب داللیرا تے شہرا رجوکا ہک پیڑا نال لیندے ہن تے تھل توں کلیاراں دیاں ڈاچیاں داوگ مار لیندے ہن۔ تھل دی واہر پچھوں نکلدی ہے جہدے وچ چراک جوئی، کلیار تے ٹوانے ہوندے ہن۔ اوہ جہانے، شادو دے للیرے کولوں ڈاچیاں کھس لیندے ہن۔ للیریاں دے پیڑے نوں پتہ لگدا ہے تاں اوہ تھل دی واہر کولوں ڈاچیاں وی کھوہ لیندے ہن تے واہرواں نوں مار کے پچھانہ نسا دیندے ہن۔ کلیار ساہیوال (ضلع سرگودھا) دے حاکم کول ویندے ہن تے اوہ جھنگ دے کاردار مولراج نوں کلیاراں دے مال مریوں بارے چٹھی لکھدا ہے۔ مولراج تھانہ بڑانا دے تھانیدار کمال خان منکسی نوں لکھدا ہے کہ اپنے پڑ جمال خان منکسی نوں کھلے تاں جوئے للیرے جھنگ دربار وچ پیش کیئے وئجن۔ جمال خان منکسی موکھے للیرے نوں بندھ لیندا ہے تاں اوہدے بھرا دلا تے جلا وی آجاوندے ہن۔ جمال خان منکسی موکھے للیرے دیاں پچھو ڈکیاں اتیاں زور نال بندھدا ہے کہ اوہدا سینہ پائن آجاندا ہے۔ موکھے دے گراٹ اُتے اوہدے بھرا دلا تے جلا جمال خان منکسی نوں تلوار نال قتل کر چھڈ دے ہن تے باقی پولیس نس ویندی ہے۔ جمال خان منکسی دے قتل مگروں بہاب للیرے دے پڑنس ویندے ہن تے اوہناں دا سوڑا بھرا بہاولا للیرا مولراج دے کارداراں حاکم راء تے امیر چند نوں وڈھی دے کے اوہدی کچھری تیکر اڑ ویندا ہے۔ مولراج بہاولے دا لحاظ کر دیاں آکھدا ہے کہ پہلاں نزابتا للیرا بہاب کیاں دی ضامنی چا گیا ہوت بہاب کے وی نس گئے تے نزابتا وی نس گیا۔ جے نزابتا آوے تاں توں ٹبی للیرے وچ بہہ سکتا ہیں۔ بہاولے للیرے دے سدن تے نزابت مولراج دے پیش ہو جاندا ہے۔ نزابت للیرے نوں جیل وچ فرانسیسی افسراں دے حوالے کر دتا جاندا ہے۔ اوہنوں جیل وچ سخت سزاواں دتیاں جاندیاں ہن۔ بہاولا للیرا دیوان ساون مل کول ملتان حاضری دیدا ہے تے اوہنوں شکایت کردا ہے کہ مولراج اساڈے اُتے بے ٹکی سختی کریندا ہے۔

میر چوغٹھ ہوراں دیاں واراں دے دوسا نچھے پاتر دیوان ساون مل تے مولراج ہن۔

دیوان ساون مل اپنی سوجھ پاروں تے دیوان مولراج گورے دے درودھ جنوری 1849 وچ ملتان دے قلعے اُتے جنگ کرن پاروں مشہور ہويا۔ (7) انج ایہہ دوویں پوپتر پنجاب دی تاریخ دے یادگیری پاتر ہن۔ اساڈے وارکار ایہناں پاتراں نوں کیویں دکھایا ہے اتھے اسیں ایہناں دے راج دانٹا را کریندے ہاں۔

دیوان ساون مل ہوشاک رائے کھتری دا پتر ہا، جیہڑا سردار صل سنگھ اکال گڑھیے دا نوکر ہا۔ شکر چکیہ مسل دے سردار مہاں سنگھ اکال گڑھ (علی پور چٹھا) اُتے قبضہ مگروں دل سنگھ نوں اپنا نائب بنایا۔ دل سنگھ دے چلانا کرن مگروں ہوشاک رائے دا وڈا پتر ناک چنند دیوان محکم چند کول نوکر ہويا۔ ناک چنند اپنے بھراواں گورنکھ رائے تے ساون مل دی وی نوکری لوائی۔ کجھ چر مگروں دیوان محکم چند دی نوکری چھڈ کے ساون مل ملتان وچ بھائی بدن ہزاری دی ملازمت وچ چلا گیا۔

"The Punjab Chiefs" دے آکھن موجب:

"The next year, when Badan Hazari was degraded, Sawan Mal, whose abilities were well known to the Maharaja, was appointed Governor or viceroy of half the province of Multan, and in 1829 he was made Governor of the whole. The tract of country which thus came under the rule of Sawan Mal was very extensive, and comprised the district of Multan, Leiah, Dera Ghazi Khan, Khangarh and part of Jhang." (8)

مہاراجا رنجیت سنگھ نے دیوان ساون مل نوں 1821ء وچ ملتان دے صوبے دا کجھ حصہ پٹے تے دتا۔ 1829ء وچ اوہنوں صوبے دا گورنر بنا دتا۔ 1832ء وچ جھنگ ضلع دیاں تحصیلاں شورکوٹ تے جھنگ صوبہ ملتان وچ شامل ہو گیاں۔ چنیوٹ تحصیل، تھانہ بڑا نا دے کجھ

پنڈ دی 1832ء توں 1847ء تک صوبہ ملتان دا حصہ رہے۔ انج پندرہاں ورہیاں تک جھنگ ضلعے دا چوکھا حصہ دیوان کیاں 4,35,000 روپے سالانہ تے پئے اُتے لئی رکھیا۔ (9)

صوبہ ملتان دے گورنر دیوان ساون مل اپنے پتر مولراج نوں جھنگ دا کاردار بنایا۔ مولراج، دیوان ساون مل دے قتل (1844ء) (10) تک جھنگ دا کاردار رہیا۔ دیوان ساون مل اساڈے وارکار دامن بھاونا پاتر ہے۔ اوہنے تھاڈوں تھائیں اوہدے نیائیں سبھتے لوکائی دی راہی کرن دے سوہلے گاویں ہن۔

”اوتوں آن کے دیوان کیاں دھرتی چاں بٹائی۔ آپ ساون مل ہو دے
ملتان دی گدی تے، پتر ہوس مولراج اوہنوں ڈھی جاوے جھنگ دی گدی۔
آئیوں والی پیا کڈھے۔ ہینہ تے بکری رل کے چرے دیوان کے راج
اچ۔“ (11)

”اوتوں حاکی ساون مل دی آجاوے۔ آئیوں وال پیا کڈھے۔ دودھ چوں
پانی۔ ہینہ تے بکری رل کے چرے دیوان کے راج اچ۔“ (12)

راج وی ساون مل دے، پہن کنواریاں ٹرن پشینہ (13)

ریاست تے لوکائی دا ایہہ معاہدہ ہوندا ہے کہ ریاست لوکاں نوں نیاں دیوے تے
اوہناں دے جان، مال دی راہی کرے۔ ایہدے سٹے وچ لوکائی ٹیکس تار دی ہے۔ جے ایہہ
دوویں دھراں اپنا کردار صحیح ادا کرن تاں اعتماد دی فضا دھدی ہے۔ دیوان ساون مل دے کاردار
تاں چوری بچھے وڈھی لے لیدے ہان۔ وارکار نے اوہدے دوکارداراں دے مونہاں اوتوں گھنڈ
لاہے ہن۔

پہلا سلام حاکم راء دا، بہاولے واڑے کیتا سو آ
پنچھی روپے من کے، بنالیں جن ہمراہ
آلے امیر دی چندنوں، طبع گھت پنجاہ

رکھ کے مونہہ نشیاں دا، صاف کیتا سو راہ (14)

راضی کیلئے سوکاردار، حاکم راء تے امیر چند (15)

اصل وچ دیوان ساون مل ملتان دے صوبے وچ کوئی اجبہا نظام ناہی بنایا جیس اُتے حکومت آپوں چلدی رہندی۔ خورے انسانی تاریخ وچ کدی وی انج نہیں ہويا کہ پوری انسانیت سدھے راہ پے جاوے۔ ساون مل لوک دانش دا خزانہ ہا۔ اوہ بہوں ٹھوہ جھیر دے نوں سمجھ دیندا ہا۔ اوہ اپنا باہلا ویلا کچھری وچ ای گزاردا تے اوتھے بہہ کے لوکائی نوں مُرت نیاں دیندا۔ اوہ ہر مقدمے وچ دلچسپی لیندا۔ وار کار دے آکھن موجب:

اج پروانے گھلن مولراج، اج کاگت ڈٹھے (16)

لوکائی نوں ترت نیاں دیون دے ایس گن نوں کئی مورخاں نے وڈیا نیا ہے۔ نئی حکم چند دے وچار موجب:

”دیوان 5 گھڑی دن چڑھے کچھری میں آ کر اجلاس کرتا تھا۔ دیوان کے آتے ہی داد خواہ پکارے جاتے تھے۔ اُن کے عرائض نئی پڑھ کر سناتا تھا۔ جو مقدمہ کسی کاردار کے فیصلہ کے لائق ہوتا اُس پر کاردار کے نام حکم لکھ کر مستغیث کے ہاتھ دیا جاتا تھا۔ اور جو مقدمہ دیوان کی ذات خاص کے فیصلہ کرنے کے قابل ہوتا تھا خود اپنے رو برد فیصلہ کرتا تھا۔ بعد اُس کے کچھری برخاست کر کے آرام گاہ میں چلا جاتا تھا۔ وہاں کھانا کھا کر دو گھڑی سو رہتا تھا۔ بیدار ہوتے ہی محرران مال معہ کاغذات مالکداری علاقجات طلب ہوتی تھی۔ وہ کاغذات خود دیکھتا تھا۔“ (17)

دیوان ساون مل دے نیاں نوں گورے دی سراہیا ہے۔ "The Punjab Chiefs"

وچ لکھیا ہے۔

"It is said that one day of peasant complained to him that some chief had destroyed his crop by turning his horses loose to graze in the field. Sawan Mal asked the man if he could point out the offender in Darbar. The peasant pointed to

Ram Das, the Diwan's eldest son. He admitted the complaint to be just, and sawan Mal ordered him to be imprisoned the injured man begged for his pardon, but for several days Ram Das remained in confinement; and his spirit was so broken by this punishment that he fell ill and died shortly after his release." (18)

اپنے پڑ دی کی جیہی نھل بارے زکھی ہون، تھیرا بھن دی سو جھ تے نیائیں
سجانے ای دیوان ساون مل نوں تاریخ دا جیوندا جاگدا پاتر بنا دتا ہے۔ انسانی تاریخ وچ انج دی
وڈیائی گھٹ ای نیائیاں نوں ڈھکی ہوسی۔

بھارے نی بھار دیوان کے، سنگھ رعیت لاڈ (19)

دیوان ساون مل بھادیں اپنے خاص نوکر دے ہتھوں قتل ہو یا تے اوہدی رنگی دا کارن
مٹھی نہ ڈھیونی ہائی۔ ایہہ اک حادثہ ای ہا۔ اوہ اپنے ملازماں نال چنگا ورتارا رکھدا ہاتے اوہناں
دی کی توں کئی لوڈ دا دھیان رکھدا۔ جیہڑے نوکر کچھری یاں پولیس وچ ہوندے تاں اوہناں نوں
تتخواہ دے نال روزینہ یاں الاؤنس دتا جاندا۔

فرانشیس نجیب تے کیپے، قتل باش دی لین روزینہ (20)

جیویں اسیں پہلاں لکھیا ہے کہ دیوان ساون مل دی گورنری سے مولراج جھنگ دا حاکم
رہیا۔ جھنگو چیاں دا تھیرا پہلاں مولراج دی کچھری وچ تھیرا بندا۔ اوہدے مگروں تھوڑے ای جی
تھیرے دی اپیل ساون مل اگے کر دے۔ مولراج اپنے کرڑے سجاتے جرموں ددھ چٹی مارن
پاروں جھنگ وچ نفرت دی علامت بن چکا ہا۔ "The Punjab Chiefs" دے دو
چار موجب:

"He had served under his father, first as kardar

or manager of Shujabad, and then as kardar of the district of Jhang. In both these places he was hated for his oppression and avarice.." (21)

”طلیریاں منکیاں دی وار“ داتاں مُدھ ای ایتھوں بھدا ہے:

”شہرے رجوکے، شرشتے دے پڑتوں، مہر دے رجوکیاں توں ترائے سو

روپیہ چٹی مار لے مولراج۔“ (22)

رجو کے اتی چٹی ناہن بھر سکدے، پر اوہ کسے طرح ایہہ کوڑا گھٹ بھر دے ہن تے پھیر چوری راہیں پیسے پورے کر دے ہن۔ میر چوغطہ ہوراں دیاں دو جیاں واراں وچ دی مولراج دے چٹی مارن تے نذرانے وصولن دے حوالے ملدے ہن۔ انج مولراج جرم گھٹاون دی تھاویں جرم ماں دامول بن ویندا ہے۔ مولراج دے کارندے وی لگدا داء لالیندے ہن۔ ”طلیریاں منکیاں دی وار“ وچ منکسی تھانیدار دے قتل دا کارن وی ایہو ہے کہ اوہ موکھے للیرے نوں اتنا کس کے بھدے ہن کہ ایہہ اذیت اوہ دے سوں باہر ہو ویندی ہے۔ وار کار دے لفظاں وچ:

”موکھا ہتھ آجانیں۔ بے دریغ پچھو ڈکیاں۔ اُتوں چرکاں دیاں موہریاں

مرین۔ برک نکل جاوے۔ کیہ دلیا تے جلیا بھرا بھراواں تے اڑدن۔“ (23)

مولراج جیل وچ دی بندی واناں اُتے دھروہ کر دا ہے۔ تفتیش دے ناں تے جیویں غیر

انسانی سلوک کیتا ویندا ہے اوہدی ہک جھلک وار کار دے لفظاں وچ دیکھو۔

”ہتھوڑیاں تے گیٹیاں نزاہتے نوں چڑھ جاوے۔ فرانشیاں دے حوالے

ہو جاوے۔ اٹھویں پہر مولراج بھوہرے وچ ٹبکیاں دیوائے۔ کڈھ موکھے

دیاں باہاں۔ کڈھ جٹے دیاں باہاں۔ کڈھ طے دیاں باہاں۔ کڈھ دے

دیاں باہاں۔“ (24)

نٹھی حکم چند ہوراں جھنگ واسیاں دی مولراج نال نفرت بارے لکھیا ہے:

”ایک دفعہ دیوان نے مولراج فرزند کلاں کو حاکم جھنگ اور کرم نارائن فرزند ثانی کو حاکم علاقہ کچھی کا بنایا۔ مولراج لوگوں پر کچھ سختی اور کرم نارائن نرمی کرتا تھا۔ جھنگ سے ایک شخص آیا۔ اُس سے دیوان نے حال پوچھا۔ اُس نے کہا کہ علاقہ کچھی کو کرم لگا ہے۔ ملتان پر ساون برس رہا ہے۔ جھنگ کو مولا لگا ہے۔ گویا اُس شخص نے بہ طور استطلاع حال شکایت مولراج کا سنایا۔ مولا ایک کرم کا نام ہے جو ستہرہ وغیرہ فصل ریح کو لگ کر زراعت خراب کر دیتا ہے۔ کرم اچھے نصیب کو کہتے ہیں۔ ساون بمعنی بارش جہاں زیادہ ہوئے وہاں آبادی زیادہ ہوتی ہے۔“ (25)

جھنگ دے سیانے دا آکھیا اکھان بن گیا تے گرن نے وی تھوڑے جیہے نکھیرناں ایہا گل دوہرائی ہے۔

"It was a common saying in the country that Multan was blessed with Sawan (the month of rain); leiah with karam (kindness); while Jhang was desolated by Mula (an insect which destroys the corn). The allusion was to Sawan Mal, Governor of Multan; karam Narayan his third son, kardar of leiah; and Mul Raj, kardar of Jhang." (26)

اساڈے وارکار نے وی دیوان ساون مل تے مولراج دا نکراواں تول کر دیاں رمز راہیں ایہا گل کہتی ہے۔

روڈیوں ساون ہے آوند، جھماں آسرا پاک سُمان دا (27)

روڈا پنجابی وچ کال، قحط، انائی تے سوکے دے معیاں وچ ورتیندا ہے تے ساون آسودگی تے خوشحالی کان استعمال ہوندا ہے۔ اتھے روڈے توں مراد دیوان مولراج ہے تے ساون، ساون مل نوں آکھیا گیا ہے۔ جھنگ دے کاردار مولراج دے انیاں تے ظلماں دے تے

ہوئے جدوں ملتان دے سادون مل کول جادندے ہن تاں اوہناں دے نال نرمی ورتیندی ہے۔
 راج سنگھم آتے واسیاں دی ہک گلوں موج ہوندی ہے کہ اوہ قانون دی تھپڑ توں بچے
 رہندے ہن۔ جے سرکاری کارندے پھڑن دی کوشش کرن تاں اوہ بسینوے دے دو جے پاسے
 نکل ویندے ہن۔ جیہڑے قبیلے جرائم پیشہ نہیں ہوندے اوہ بلدی دے آتے آئے رہندے ہن۔
 انہویں صدی وچ بھادیس جھوں، بھیرہ، ملتان تے لہور جہاں راجا رنجیت سنگھ دے ماتحت ہان، پر راجا
 گلاب سنگھ داسادون مل نال ساڑا کے توں گھا دی نہ۔ "The Punjab Chiefs" وچ
 ایہد اوروانج دتا گیا ہے:

"But no sooner was Ranjit singh dead than the
 enemies of the Diwan attempted to destory him.
 Chief of these were the Jammu Rajas, Gulab
 Singh and Dhian Singh, between whom and the
 Diwan had always exsisted jealousy and the
 most bitter hatred." (28)

راجا گلاب سنگھ دے دیوان سادون مل نال ساڑے دی چنیوٹ دے قبیلیاں توں تاں
 اُکا ای گجھ نہ۔ کیوں جو ایہہ جہ اوہوں بھیرہ تے ملتان دے سنگھم تے ہا۔ بھیرہ دا ٹھیکہ جھوں
 دے راجیاں کول ہاتے ملتان دا پٹا سادون مل کول۔ انج ملتان تے بھیرے دیاں طاقتاں ایہناں
 قبیلیاں نوں ای اگ اچ جھوکیاں۔

”ٹھٹی تے سرو آلاسیں ہووے۔ اُبھا پیٹے راجیاں دے پے جاوے۔ لما پیٹے سادون مل
 دے پے جاوے۔ چار پنج بدیاں ہو جادون تاں جھنگ دیاں بدیاں ترنیاں دے ٹھے ہوئے نارنگ
 کول اکٹھے ہو جادون۔ اوتھوں دلا لیرا اگوان ہووے۔ آکے کلو کائٹ لین۔ دہنہہ سائل کلوکا،
 بہاب دا، مولراج دی کچھری اچ فریاد کرے۔ ”تیرے راج اچ میں لٹی گیاں۔“ ”تیری ٹوک
 واہر کے نہیں کیتی؟“ اکھے، ”جی نہیں۔“ مولراج سنگھراوی چاں سدے۔ بھٹی وی چاں سدے۔

پہلوں سگر امل پوے حسن، نور داتے آہلا، محمد دا۔ ”کیوں اوئے تساں کلوکیاں دی واہر کیوں نہیں کیتی؟“ پنج سو روپیہ چٹی مار لے مولراج۔ سگرا چٹی جھل کے امدن پئے۔ اگوں پرھیں بھشیاں دی۔ کبھڑا کبھڑا؟ راء صاحب، بھائی خان دا۔ امیر، سلطان دا، کنڈا، قادو دا، گلام، آہلے دا، آدم، محمد دا، خان بیگ، راء احمد دا، آہلا، خان دا۔ سگر اوواں اوہناں نوں گل کیتی۔ جوں بھشیاں سلام کیتا۔ مولراج آکھیا، ”کیوں اوئے! تساں کلوکیاں دی واہر کیوں نہیں کیتی۔ پنج ست کوہ تے ایس دا تھینہ ہے؟“ ”ایس سکا ک کوئی نہیں گھلیا۔ اسیں واہر کبھی کرے ہا؟“ مولراج آکھیا، ”تھانہ رتن چندا فروکیاں آلا لے لیمو مد۔ اگوں بھٹی ہو جاوَن۔ راتیں چھاناں اسواراں دیاں چھٹ جاؤ۔ اُبھے نوں پڑتے مارو۔“ (29)

بھٹی قبیلہ سادون مل دی رعیت ہاتے نارنگ نسو آنا راجا گلاب سنگھ دی، گلاب سنگھ صوبہ ملتان وچ نسو آئیاں راہیں کارروائیاں کراوندا ہے تے مولراج بھشیاں راہیں بھیرہ دے صوبے وچ۔ ”بھشیاں بلوچاں دی وار“ دے ہک پاتر راء صاحب نوں دیوان سادون مل ایہا گل جتاوندا ہے۔

”تہاڈے وڈے وڈے پچا پچاؤن۔ جے گلاب سنگھ، کھیم چند تہاڈیاں باہاں

منگیاں توہیں باہاں نہ دتیاں۔“ (30)

دیوان سادون مل دادا بابا ایس پاروں پھوکا ہے کہ اندر کھاتے ادہ وی جاندا ہے کہ ایہناں راٹھاں نوں ای نت سنگھم دیاں لڑائیاں وچ ورتیندا ہے۔ جدوں تحصیل چنیوٹ دے ہک پنڈ موضع کھڑکن وچ راجا گلاب سنگھ تے مولراج دی جنگ ہوندی ہے تاں دوواں پاسیوں باقاعدہ فوج دے نال دیسی قبیلے وی اپنی اپنی دھرو لوں ایہدے وچ شریک ہائَن۔ مولوی نور محمد ہوراں ”تاریخ جھنگ سیال“ وچ موضع کھڑکن دی لڑائی دا ویرا داتا ہے۔ (31)

انج گورنراں دے مفاداں راکھی تاں بھادیں ہو ویندی ہوسی، پر و سپے دیاں رتوں نت

تتیاں رہندیان۔

مہاراجا رنجیت سنگھ دے سے بھاویں پنجابی نوں دفتری لکھت دی زبان تاں تاہی نیا گیا، پر سرکاری نوکر تے لوکاکی اپنی ای بولی بولدے۔ انج حاکم تے رعایا دا جھاکا نک ویندا۔ خاص طور تے کچھری وچ کھلوتیاں جدو دھراں اپنی گل کر دیاں تاں نیاں، ملزم تے مدعی کے واسطے وی کوڑکرنال دُوئے دا مونہہ بھننا اوکھا ہو جاندا۔ دیوان سادان مل دے نیاں دے جیہڑے چرچے لوک سوجھ تے انگریزی لکھتاں وچ لکھدے ہن، اوہدا کارن وی ایہو ہے کہ اوہ اپنے وسیب وچ رچیا ہو یا ہاتے لوکاں دے جیون، سچ جھوٹھ تے دل پھیرتوں جانوہا۔ اوہ پنجابی بولدہا۔ بولی دی سانجھ ای انیاں نہ ہون دیندی۔ بے ملزم سچا ہووے ہا تاں اوہ اپنے اُتے ایڈی سوکھ نال چھٹ ای نہ پین دیندا۔ مولراج دی کچھری وچ اچھا ملزم پیش ہوندا ہے، جیہدے اُتے جھوٹھا الزام ہے۔ وارکار دے لفظاں وچ:

”نول لوک پون للمیریاں تے۔ مولراج دی کچھری انج فریاد فریاد کرین۔“ کیسی فریاد؟“ ”صاحب! میریاں مجھیں بہاب کے للمیرے لکالے لکتن۔“ ”طلب نکل آوے۔“ کہاں سے دلا، بہاب دا؟“ ”اگے لگ لیا دے پچھے لگ لیا دھونس۔ جوں دے سلام دتا۔ مولراج آکھیا، ”مجھیں دے چاں۔“ اکھے، ”کہندیاں مجھیں؟“ ”نولاں دیاں۔“ ”نول وی آکھن: دے تے ہن۔ مولراج وی آکھے دے تے ہن۔ دے دی مگر جیویں محل نوں جنڈرا چڑھ پوندا۔ انجیں گاہ پونڈیاں پونڈیاں ترنیا دیہاڑا ہو یا تاں دے آکھیا، ”مجھیں پے سکیاں۔“ ”ویہاں دینہاں دا عرصہ لکھ کے چاں دیوے یا مجھیں لہ دیاں یا مجھیں بھر دیاں۔“ (32)

کیہدے کسے کچھری وچ ملزم نوں تئاں دتاں تیکر اپنے اُتے لائے الزام دی بریت تے دلیلاں دا موقعہ دتا جاندا ہے۔ ایہدا اصل کارن ایہہ وے کہ رعایا تے حاکم دی زبان کہو ہے۔ بولی دی سانجھ پاروں رعایا وی اوس نظام توں چنگی چوکی جاؤ ہوندی ہے۔ اوہ جاندی ہے کہ ایہہ سارا پھار کیویں پسیا ہے۔ ہتھلی وار وچ مولراج ہک پاترنوں چور ہون دا مہنا ماردا ہے۔ جیہدے جواب وچ اوہ آکھدا ہے:

جے چوری گیائی چھماں توں، تیرے کیہ آوسی ہتھ

ادھ دی مالا جھنگ دا، ادھ فروری ابت (33)

دیوان ساون مل دی دولت بارے وی کئی کہانیاں بنیاں ہوئیاں ہن تے اوہدا موڑی ہتھیاون دا وڈا ذریعہ ملزماں نوں چٹی مارنا ہا۔ اج تاں جرم دی سیاسی معیشت دیاں گلاں سو جھواناں کولوں لکیاں ہوئیاں نہیں تے اوہ جاندے ہن کہ ریاست دی آمدن دا ہک وڈا ذریعہ چٹی ہوندی ہے یاں کو جھے کماں دی سرپرستی۔ ریاستاں ہیر وٹن ورگیاں کو جھماں دی کھٹی دیاں دی کئی توجیہاں بنائیاں ہوئیاں ہن۔ انہویں صدی دے ہک چور پاتر دا مولراج دی پکھری وچ نظام دے کجھ دا گھڑا بھننا، اصل وچ بولی دی سانجھ پاروں ای ممکن ہو یا ہے۔ ایہہ سچ ہے کہ مولراج وی پنجابی بولدا ہے تے ساون مل وی، پر لوکائی تے وارکار ساون مل نوں وڈیا نیا ہے تے مولراج نوں گھدیا ہے۔ انج بولی عام جی نوں وی نیاں انیاں دا نکھیزا کرن دی سوجھتاں دیندی ای ہے۔ اتجھے ایہہ گل کرنی کھادیں نہ ہوسی کہ پرو بھڑیاں راج بولیاں وچ جیویں اساڈا مہاندرہا دکھایا ویندا ہے اوہ وڈا سوادلی ہے۔ جیون دے دوجے پکھاں دا گھوں اساڈی نیاں ریت نوں وی بجی دیا جاندا ہے۔ برنارڈ ایس کوہن ہوراں اورے دے حوالے نال اساڈی نیاں ریت بارے لکھیا ہے:

"The plaintiff discovers himself by crying aloud, Justice! Justice! until attention is given to his importunate clamours. He is then ordered to be silent, and to advance before his Judge; to whom, after having prostrated himself, and made his offering of a piece of money, he tells his story in the plainest manner, with great humility of voice and gesture, and without any of those oratorical embellishments which compose an art in freer nations.

The wealth, the consequence, the interest, or the address of the party, become now the only consideration." (34)

ہک بنے تاں نیاں دی دیکسی ریت بارے اورے دی گھچی مورت ہے تے دو جے بنے
میر چوغطہ ہوراں دیاں واراں دا پاتر دیوان ساون مل ہے۔ جیہڑا نزاوار کار دا پاترا می نہیں سگوں
اساڈی لوک ریت تے اکھان وی اوہدے نیائیں ہون دا ہنگارا بھر دے ہن۔ گورے نے
پنجاب وچ لہیہیاں لیکاں واہیاں کہ اسیں ہیٹھا دے ڈونگھے پتالاں وچ جاڈ گے۔ ایس اتھاہ
وچوں تداں ای نکلیا جاسکدا ہے کہ اسیں ولایتی عینکاں لاہ کے گھلی اکھیں نیکیے۔

متن

1

وچار: دھن رانی چھاں جتھے گھوڑا منس پرکھے۔ حاکم دیون نیاں ویہتے ویسے۔ چندل
چھاں تلوار دے قد تے وتری ہوئی ہے۔ تلواریں گھر بندن لوہار۔ مریندن وریام۔ زبانی منگتیاں
دے چڑھیاں ہوئیں۔ چار گھر چھاں دی گدی تے کماں دے کڈھو، پاڑیاں دے میلو۔
کیہڑے کیہڑے؟ موہلے کے بھٹی۔ نور کے سنگرا۔ منٹلی کے سپرا۔ بہاب للیرے دے پتر۔ بہاب
للیرے دیاں پتراں ہتھیاراں پییاں، پگڑے دتیاں، پنجاب دا مال کھاون لگ پئے۔ اتوں آن
کے دیوان کیاں دھرتی چاں بٹائی۔ آپ ساون مل ہووے ملتان دی گدی تے، پتر ہوس مولراج
اوتھوں ڈھی جاوے جھنگ دی گدی۔ آٹھوں وال پیا کڈھے۔ ہینہہ تے بکری رل کے چرے
دیوان کے راج اچ۔ شہرے رجو کے، شہر شتے دے پتر توں، مہر د کے رجوکیاں توں ترائے سو
روپیہ چٹی مار لے مولراج۔ شہر اکیہ کرے؟ ترائے سو روپیہ ترائے کے آنکھے بہاب للیرے کیاں تے۔
بہاب کیاں دا کیہ چالا ہا؟ جھنیں دا علم پکا کے ڈاچیاں دا قاعدہ شروع چاں کریں۔
کیہیاں ڈاچیاں؟ گوندلاں دی بار دیاں ڈاچیاں نوں آل کے وگاٹن پنڈ دادن خان دے جاپون۔

منڈی آلے پتن توں اینو دیاں ڈاچیاں وگاٹن دورے ٹھنکسیں دے جا پون۔ ہیر و کھل دیون جا بیلیا اینو دیاں ڈاچیاں ہیر آ۔ اینو دیاں ڈاچیاں، مکھیا نے دیاں کاٹھیاں۔ ماٹھی سالم دیاں ساٹگاں۔ کانل دے میوے، دھنی دے پہریوے۔ جموں دی صورت، جھنگ دی سیرت۔ بجلی دے ہاتھی، چلی دے توتے۔ سوٹن دے گھوڑے، ویاہ دیاں جھیں۔ بھاگ ناڑی دے داند۔ راوی دے رچھڈ، سانڈ دے کھچڈ۔ چھاں دا جھیرا، دیہت دا روپڑا۔ وچھ دی دھریس، کچھی دی سانوری۔ سندھ دی لڈی، دندے دے باگھے۔ بروے پہاڑ دیاں اولاساں تے اینو دیاں ڈاچیاں کوجیہیاں ہن۔ ایہہ تاں اینو دی ڈاچیاں دی تعریف کرے۔ اگوں میراٹی نوں تعریف کرنی آجاوے۔

آپے کھیڈاں کھیڈا، پاک سچا سبحان
 پیدے کیتا سو یار نبی، اُمت محمد نوں شان
 اُمت دا سردار، پیغمبراں وچ امام
 منصب پختن پاک نوں، کیتوس بخش احسان
 غوث قطب سبھ اولیے، پنچے سبھ قرآن
 ہمت حضرت شاہ تے، کافر مار گردان
 اوہناں دا ترنا جہل کفار دا، پڑھ کلمہ مسلمان
 ہک نئی نزدیکی رب دے، بہشت وچ مکان
 راٹھ پالیدے بول نوں، دیندے سر قربان
 اوہ ریڈھ نہ چھوڑن کہیں تے، پک پون پہلوان
 ورشہ تلوار للیریاں، گانے ہتھ دریام
 شہاہل، محمد تے گھنے خان کے، ہاتھیں موہر اگوان
 نورا جیویں کندر دا، رسالو گھر سلطان

ایدل، بیگ برابری، جانے مُلک جہان
 احمد، محمد، ایدل دے، تلوار بہادر خان
 عمر، نور، بیہل کے، پد فتوح میدان
 پچھانہ قدم نہ ہڈے، لڑ پون للیریاں دا کام

2

ڈھاڈھی اٹ دکھانا، اگے داتیاں
 آپ کریسی بھانا، سچا مہریان
 پر بت جیویں اعواناں، ٹھی للیریاں
 دج مہرے کا تھانہ، رائٹھ نوں دھاک دی
 دگے ڈھول مہرجانا، لہنے دے پوترے
 اپنے ناں اکھانا، مہر نزاہتا
 کرم جیویں بھلوانا، موکھا نہ ڈولے
 جیویں بگا نساؤنا، سو دلا، بہاب دا
 شاشو ملک کسمانا، بہاول دے وڈترے
 جل، مل، مراد، پٹھانا، جکا، نواب دا
 شہاٹل کیاں نوں کریں کلاناں، چاوا، وسادانیں خیر دے
 اوہناں ہیرو کھل سُبانا، اینو دیاں ڈاچیاں
 لے پیڑا چنگا دھانا، موکھا تے دلا، بہاب دا
 جہانا، یارا، شہرا جوان سترانا، مالم جھنگ اچ
 اگے ڈاچیاں بار دھنگانا، این دیوان دی
 ٹھم ٹھم ٹرن تھرانا، بائیں نی بکال

گھرے گھرے دھرکھاناں، میل طباخ دی
 گچاں جیویں کماناں، نار لپٹین
 وانگ کونجاں کڈھن داناں، سر تنبور دی
 سوہے جو زیور گہنا، پتھر دیاں کیلیاں
 تک نہار سہانا، نتھوں نی بیگماں
 اوہ سوتا کھٹن کھاناں، ہتھ سرکار دا
 کنداں اتر پلانا، عمارے ہاتھیاں
 جین بھار لدانا، بیڑے رڑے دے
 نہیں نہاری دانا، لکھیا نیں توڑ دا
 جنڈ کری، ون، لانا، کھاون سخن کے
 پڈیں پوے جھورانا، دلے نوں دیکھ کے
 کھننے پدھ لویانا، تھپے تے دکھ دا
 اوہناں سوٹے مار چلانا، گلیوں نکھیرین
 ملسی جوئیا چراک رانا، رکھن اڈیک وی
 چڑھیا کک ٹوانا، نالے داہر دے
 پچھانہ ہٹ نہ جاناں، لڑائی تے بھیڑ توں
 کھٹ موکھا آیا ہی ناناں، پیڑا ہی خیر نال

وچار: پنج چور جاون تاں اگانہہ تھل دے بے نال وگ ڈاچیاں دا چردا ودا ہے۔ گھٹ
 کے چھیڑو دوئیں ڈاچیاں جن کے نپ لین۔ دریا لگھا کے کھولیاں آلے تے آون۔ ڈاچیاں کنڈ
 کے سین۔ جہانا، شادو دا کول بہہ رہے۔ چار اسوار چودھاں پیادے پچھوں گھرائی آون۔ ڈاچیاں

دی چھوڑ لین تے جہانے نوں بندھ لین۔ جتھے موعداں دا اثر بندھ ہے۔ فگام، آہلے دے گھوہ کیجے
 ہوؤن، اوتھے جا کے جہانے نوں اٹھیاں سرواہیاں مرین۔ جہانا حال حال کرے۔ للیریاں تے
 خبر پے جاوے۔ ڈاچیاں وی کھس لین، جہانا وی کھس لین۔

گلوک موکھے، دلے، جہانے دی، تھل اچ واہراں کیتیاں سائیاں
 اہڑے مگر وگری، واہ جواتاں دیاں دھائیاں
 اوہناں عمر آلیوں ڈاچیاں لیاں چھوڑ، دھن چنیدین مائیاں
 جہانے نوں گھن وپڑھ، مار جھل سرواہیاں
 جہانے کیتی حال حال، خیراں للیریاں تے آئیاں
 اوہلا ویندن لایا، بھوہاں دیکھ پرائیاں
 ملسن مریجے دے پوترے، بھر لیسن سوائیاں
 ڈھول فرید پرہائیں دا، واہ مٹھنیاں گھائیاں
 فرید ہاتھاں دا سرخرو، کبھی ریس پرہائیاں
 ملیا بہاول، نزابتا، چاوا، وساوا، جکا، نواب دا،
 شینہاں داگ کلائیاں
 پلھا، ڈلا، ریحانا، مانک، زیادا، حشمت تے سینی،
 دل ڈاچیاں اگے لائیاں
 مالوا، قاسم، کلام، ریحانا، ماجھی، رولی تے جوئے،
 ملیا وسیا دھائیاں
 موکھے، دلے، جلے، مل دتیاں دکھالیاں،
 اسوار کھٹ گئے ڈھائیاں

وچار: ڈاچیاں چاں دیوں شہرے نوں۔ ”لے بیلیا! توں تاں لے جا۔ جیہڑی ہوئی پچھے
اساڈے نال ہوئی۔“ کلیار ڈاچیاں کھسا کے جاون ساہیوال۔ ساہیوال دے وسدے بن کے۔
ساہیوال دالکھیا لے کے مولراج دی کچھری اچ فریاد، فریاد کریں۔

کلیار فریادی مولراج تے، سٹ ہتھوں کا سے
بہن نہ دیندے بہاب کے، پور ڈاچیاں دے کھاپے
ہک آپ لگیندن ہتھیں، دوآ لیندن ساٹے
گھرے لے جانے ہاں مگروں، اُلٹا کریندن ہا سے
ولا ٹریندا ہے نزاہتا، لا گلین کا پے
ہکے توں سیدھ للیریاں، ہکے بہو پاسے
دہشت تیری این دی، لاه دتے جھا کے
اساڈیاں باہاں سونپ نیلی، چراہاں ہو گھلا سے
ہکے بہاول ویسائیں ٹر کے، اوتھے بے دسوا سے
لوک کچھری دے دی، سارے جھنگ وچ تاتے

وچار: مولراج کئیہ کرے؟ قہری تے خنگلی دا خط چاں لکھے کمال خان منکسی تے۔ کمال
خان دا تھانہ ہووے بڑانا۔ پنجاہ اسوار دا جتھے دار ہووے۔ ”ابی ابی للیرے بندھ کے اتھے لے آ۔“
کاوڑ کیتی ہے مولراج، ڈاڈھے لکھس جواب ترکیرے
ونج آکھو کمال خان نوں، جھیردا خط منکسیاں دے ڈیرے
توں پنجاہ اسوار دا جتھے دار، نوکر رکھ دن جھیرے
تینوں جان بسینوا بہایا، ٹھلھاں تائیں مریندے ہو پھیرے

ٹساں ڈکے وی لک مٹلیا، ہک ڈر نہ کھاوَن للیرے
 توہیں چاڑھنا جمال خان نوں، مچن اسوار نال چنگیرے
 تساں بنھ لیاوَنے بہاب کے، آن حاضر کریو میرے
 موکھا، دلا، جہانا آیم ہتھ وی، چک لساں اکھیرے

6

دچار: کمال خان کیہ کرے؟ جمال خان نوں چاڑھے پنجاہ اسواراں نال للیرے
 بنھن کان۔

تیاری کیتی ہے مگیاں، گھت گھوڑیاں تے کاٹھیاں
 اوہناں پیر رکھے دتن، مار چڑھن پلاکیاں
 اوٹھوں ہتھیارن سمھلے، داگاں نپ عراقیاں
 کراری فوج دیوان کی، سیدھ لیندن یاکیاں
 اڑے ہکے پل اچ، آن منگیاں ڈاچیاں
 اساں ابی ابی لیاں، مولراج اسانوں آکھیاں
 موکھا، دلا، جہانا بنھنے، چک لساں باقیان

7

دچار: دُوئے للیرے اداں اداں ہو جاوَن۔ نزابتا مل پوے۔

نزابتے آکھیا ”تخل کرو خان جی، گھوڑے بنھو تھاناں
 لیو وی روز نہاریاں، رات رہو آراماں“
 ”اسیں سردار لتے دے، مُگل دریت دراناں
 بھیرا پوے سرکار نوں، سد موہرے لائے اگواناں
 اسیں راٹھ مریلے سیدھے، جیہڑے باہر لاہماں

تساں زمیں لئی ہے لٹ کے، تھنکوں بے فرمانا
 تسیں جھیں اتریدے ہو دند کے، ڈک ورکی ماناں
 قلعہ بنایا اٹک دا، لھی یاکی خانہ“
 ”گیرا مگر ان حق دا، نہ رہے ملک زیاناں
 توں پتر کمال خان دا، تینوں ہمے خصمانہ
 بھجن نال سوختہ، گاہل وڈا طعنہ
 دیکھ مزاج توں اپنا، کر ٹھڈھا جامہ
 دینہہ ٹرسائیں نال دی، نظریں دیکھ پروانہ“

8

دچار: موکھا ہتھ آجائیں۔ بے دریغ پچھو ڈکیاں۔ اُتوں چُپکاں دیاں موہریاں مرین۔

برک نکل جاوے۔ ”کیہ دلایتے جلیا بھرا بھراواں تے اپردن۔“

دتا زور منکیاں، بنھ لیا نیں موکھا
 سرتے اوگ دیوان دا، ہتھ حکم دا سوٹا
 ہینہہ نوں سنگل گھت کے، آن کیتا نیں اوکھا
 موکھا جوان قطاراں دا، جیویں داگھ چیردکا
 للیرے میٹھاں رہن کر کے، نزاہتے کوئی نہ چھوڑیا ہوٹا
 ویلا ہتھ نہ آوسیا، جیویں دینہہ کلوکا
 پچھوتاوسیا کمال خان، آکھیا یاد اجوکا
 بدھے نہ جاسی بہاب کے، بھر دیسائیں پوتا
 ڈاڈھی لانہہ سکھاں دی، پہاڑ ٹکر چوٹا
 سد بھراواں نوں آکھیا، دے ہاہ دا ہوکا
 ہوڑیاں نہ رہندائے خان منکسی، ذات انوکھا

نارد مارو گاویا، کل جھنڈ کھلاری
 میر بونجا تے جوگنیں، رل مارن تاڑی
 چدے خگی پوے سرکار نوں، چڑھے جمال خان تھاری
 ہک داء نیں ڈاڈھی انھیر دی، دوا طبیعت کابلی
 نہ منیدا آکھیا، نہ ہاڑا زاری
 موکھے نوں کیتس تنگ، اوس حال حال پکاری
 ”اپڑو ولیا تے جلیا، جند نکلن ہاری“
 جلا آیا ہے بھرا تے، جیویں باز بدھی تاری
 اوس دھریک میانوں کڈھی آ، بہہ اُستاد دوکان ہکاری
 اوہ گھڑی لالو واہد دی، رنج کھاوے ماس نہاری
 اوس مل ہل نہ کیتی آ، تک کنڈ اچ ماری
 ذرا نہ اڑی سو جان اچ، وڈھ مگر کیاڑی
 دوئی اتوڑتی دلے سو ماری، پھٹ دوویں کاری
 تریوز جیویں بزار دا، چیر سٹیا دو پھاڑی
 اڈ بُوے گئے سو مجھ دے، رت دہس نکالی
 ٹرگ منکسی دا بھونیں تے، رُوح اُتلی پالی
 سکھنا پیا ہے پنجر، پنچھی وداع اڈاری
 جن ساتھوں ترٹھا کرہوں، سٹ جوں بھاری
 ایہہ بنیاد نوکراں دی، جند وچج دہاری
 منکسی بنھ نہ جاتے بہاب کے، چالیوں بازی ہاری

راتیں وساہ جما کے، لہندا روز دیہاڑی
 دہنہہ پمدا گل، سد کٹک ہوشیاری
 ڈوئی دے ماری ہے گھوڑی نوں جوڑ کے، لاه دتیس گھاری
 ترئی محمد خان سپاہی نوں ڈھال اج، کھا ڈھٹھا بھنوالی
 پیا تراہ سپاہ نوں، ہینہہ دتی دکھالی
 جھل ٹوٹے دے لیرے، دھروڑ لگھن جھاڑی
 بھل گیا نیں راہ جھنگ دا، اتر گئی خناری
 شیخوں لے نیں سونہے، رتیوں نپ دنگاری
 مارے منکسی دیاں خبراں مولراج تے، پھر دہنہہ برخاست کچھری
 ”صاحب لڑدیاں لڑدیاں اساں، ڈاڈھی رات گزاری
 راشک نی جٹ تلوار دے، لین نہ دیندے واری
 گجھ نہ دیندے کٹک، کھل پلٹن بھاری
 خونئی نکا ڈاٹن کڑانا، ٹہی ہے کارن ہاری“

10

دچار: پگ ہووے محمد کے ناویں تلوار ہووے گھنے کے ناویں۔ لیرے مار کے منکسی
 نوں چاں تکمین زیادے دا بُرج۔ بہاولا ہووے بھوچریں۔ بہاولے ال بندہ گھل دیون۔ ”بیلیا!
 رات تیری دہنہہ ہورناں دا ہے۔ زیادے دے بُرج اڑدا ہو۔“ بہاولے آکھیا، ”اوہ تاں مار کے
 منکسی نوں لڑگن۔ جے میں لڑ جاواں تاں ٹھی کھڑیندی ہے۔“ گناہ دی گڈھڑی بھنہ کے لیرے اسر
 تے چاں رکھے۔ دیوان کیاں کارداراں نوں مل کے ملنا چاں کرے مولراج دا۔

واہ تماشن تیرے، توں صاحب ہیں آپ کھتار دا
 بھوچریں دیسرا بہاولا، کرواڈ سو پار دا

”بہاب کیاں پر بت گیڑیا، منکسی ماریا سرکار دا
 رات تیری دہنہ ہورناں، گلوتریں اڑ سکرار دا“
 ”اگے ہاسے وسنیک جن، کھٹیا کھا دھا پار دا
 ٹبی بیٹھے ہاں مل کے، بتا بھٹیاں نال ہٹھاڑ دا
 ویروں جھٹ آرام دا، ڈٹھا ہے پر پرار دا
 ماٹے ساڈے سرتے، اوہ دعویٰ رکھن ہزار دا“
 بیٹھا ہے ریت بہاولا، واہ جیرا زمیندار دا

11

ڈٹھن سیک بہاولے، ڈاڈھے مُگھاں دے تاء
 جوں جوں پمدے سو کم، آوندے سو یاد بھرا
 خیرے آکھیا ”ڈھوڈھے ہتھ نہ آدسوں، جے قدم گئیے چا
 چٹی دیسائیں بھر کے، بدھے یسائیں مٹھوا“
 ”مینوں پیار دلے دا کوئی نہیں، چنگے کم بہاب دے، اگے کھلونے موں آ“
 پہلا سلام حاکم راء دا، بہاولے واڑے کیتا سو آ
 پنچھی روپے من کے، بنا لیس جن ہمراہ
 توں میریاں کھیاں نال دی، جیہوا لگا دوا
 لکھیا کلری دے کولوں، ملیوں حسن سنگرا
 ”توں بھی کماں دا کڈھوہیں، کائی دس صلاح“
 ”بھنیاں نوں وچن نہ دیندے، مل پون مُگھاں دا راہ“
 وگدا آیا فروکیں، ساتھ دتا سو چوہڑ شاہ
 سید کچھری دا بھومیاء، دین دُنیا وساہ

جوڑ جواب سوال، کچے رگن صلاح
 آٹے امیر وی چند نوں، طبع گھت پنجاہ
 رکھ کے مونہہ نشیاں دا، صاف کیتا سو راہ

12

راضی کیتے سو کاردار، حاکم راء تے امیر چند
 لکھ گھلیساں مولراج ال، تیرے حق دا چنگ
 پچھ کے وار سوار دا، بپ بہاولا ٹریائے جھنگ
 پہلی رات نکھیانی، قدر ملیا سو مہر مہمند
 ”کدے دگیا ہیں بہاولا، کیوں جھلن ٹریائیں بند
 تساں امبر پاڑیائے، دھرتی گئی ہے کب
 بھتی این دیوان دی، ڈر آیا نہ سنگ
 ہٹ پچھانہ تے ٹر جا، داء لکیاں لیاں ونگ“
 ”مہر سوڑا نہ کر وچلا، کیوں کیتائی دل تنگ
 تسیں باہلے ہو گھر شہیگ کے، آپو اپنی دنڈ
 توں بیٹھا ہیں پگ تے، تیری سرداری لئی منگ
 جتھے اساتوں توہیں لوڑیا، اتھوں نہ دتی کنڈ
 کم بندے دے شاہد، جیویں روپے نوں رند
 سر پر ملنا مولراج نوں، جیہوی کرے خداوند“

13

دچار: مہر مہمند نوں بہاولے آکھیا، ”تیریاں ستاں پڑھیاں اساتے سرداری کیتی ہے۔
 بے توں پگ تے بیٹھا ہیں تاں تیری پگ منی ہے۔ اج کم پیا ہے ساتھ تے حمایت کر۔“ مہر

آکھیا، ”توں نہ میری رعیت نہ میں تیرا سردار نہ تیرا ساتھ دینا ہاں۔“ بہاولا جاوے جھنگ۔ جے بزاراچ جاوے تاں کراڑوی آکھن: خونی للیرا آیا ہے۔ ایس نال دہنہاں مولراج کیہ کریندا ہے؟ سپاہ وی آکھن: خونی للیرا آیا ہے۔ دہنہ مولراج ایس دے نال کیہ کریندا ہے؟ پچھری دے وچ للیرا گناہاں دی گڈھڑی آپ توں دُور چاں شے۔ جوں سلام کیتوس تاں مولراج آکھیا:

بھگوان وی آندا ہے بہاولا، کیوں چہ وچ ماریا رہی دھرک
 جتھے سُنوم بہاب کے، اُتھوں لیاں میں نپ
 نزاجتے تے تینوں گھنٹساں مٹھن کوٹ اچ، تہ آوے مت
 موکھا، دلا، جلاتے ملا دیاں منکیاں، خون لیسن وٹ
 ”جی میں تاں حاضر ہاں تیرے، دلوں نہ بیٹھا ہاں جھک“
 ”اوئے گل کرینا ہیں بہاولا، کتھوں ہو یا ان حق“
 ”کول نہ کناں دا دوس ہے، اکھیں دا ڈٹھا سچ
 جلے پھٹکی ہے دیکھن کان، لوہے کیتس جھٹ
 ہتھوں گئی سو پھٹ کے، کوسیوں ہوئیں پھٹ
 جلا ایہہ دوا کر جاندا، جاتا سو مرولی تے تک
 جا دہنہ اُبھاریا نیں گوندلیں، تیرا دیکھ کے تپ“

14

”نہ اوئے تساں ہمھناں ماریائے جان، ساریاں رگن کے پک
 تھاڈا مغز وی گیا ہے ترک کے، میتھے نہ پئی ہے تک
 جاہو پُچھو لنگڑیاں تے کاٹھیے، اوہ کریاں میں اٹ
 تہا تھوں نیساں میں گادھیاں، جگھی نیسو ترٹ
 تہ چوری جاسی چھماں توں، جتھے ہے وی ہٹ“

اکے ”عقل اساتھے اپنا، وڈیاں دی اسانوں مت
 اوہو وسے چھساں تے، جیہڑا اپنا کھاوے رکھ
 اسیں لکّنے ہاں ریڈھ تے، ون کھوہوں نہ ڈنگیا ککھ
 سد پچھ جکیرے تے بھوچے، ستنی پھوسی دھری نہ لت
 جے چوری گیائی چھساں توں، تیرے کیہ آوسی ہتھ
 ادھ وی ماٹلا جھنگ دا، ادھ فروعی اہت
 ماہل نہ ہوندی سکھنی، جے لوٹا لیجے کپ
 نوکر تیرا ہے ماریا، سرداری نہ جاندی او گھٹ
 توں سردار تے اسیں رعیت، اگے دھریے آن کھٹ
 چٹی لے تقصیر دی، رکھ اساڈی وی پت
 اگلیاں بدیاں توں بخش، پچھے لکھا لے خط
 ضامن لے مہر مہند، جے پوے اساتھوں وی وت“
 ”جا فصل چوا بہاولا، آن دے نزابتا ڈھک“

15

وچار: مولراج آکھیا، ”تینوں گجھ نہموں آہدا۔ توں ساہواں آیا ہیں۔ اگے بہاب کے
 میں بدھے ہاں چاں ٹسید چوری کریندے ہائے۔ راجیاں دی زمین تے لگ جاندے ہو۔ نزابتا
 لکھ کے دے گیا ہا جے بہاب کے نس جاون تاں بہاب کیاں باہاں میتھوں لھیں۔ اوہ وی نس گیا
 تے بہاب کے وی نس گئے۔ توں جاتے اوہ اتھھے آوے۔“ موہل تے کاردار دیوان کے ٹی توں
 ہٹالے تے آپ بہہ رہے۔ بندہ گھل دیوے چاچے نزابتے آل کہ توں مل پویں تاں اسیں
 سارے چھٹ جانے ہاں۔

گھل بندہ دیوے بہاولا، جا چاچے نوں مل
 تینوں یاد کیتا ہے مولراج، توہیں کیوں لائی ڈھل

اسانوں کم پیا توہیں جیندیاں، تازو ہاتھ تے سل
سر پر مر دی جادنا، خانہ ڈھو توں دل
زمیاں ہتھ نہ آوندیاں، باجھ لائیاں ٹل

وچار: اوتھوں نزا بتا کر پوے۔ چاچا، بھتریا دواع ترابی دیاں گلاں کرین۔ چاچا دیوے
بھترے نوں مت۔ بھتریا دیوے چاچے نوں مت۔

ساہواں ٹریائے نزا بتا، دیکھ اپنا پھرا
”اللہ نوں سوچیا ہیں چاچا، ساڈا کبھڑا چارا
جے بہن آدرے مولراج، کر آویں توں پکا کارا
جیہڑا پیریں رُدا ہے مال، دل دیساں سارا
پورا کرنا جھنگ دی زمیوں، جے چایا قرض ادھارا“
”میں تاں دیندیاں بھجنا، آپ جاتم ظاہرا
پیو دادے دا راہ ہے، میلا نہ کریائے کھاہڑا
کتھے ہے ٹھوبا، بہاب، کتھے سکندر، دارا
میرا طمع لیائے لاه کے، دلوں کنڈ وسارا
جنیائے چاچا گیا ہے کے، ڈھاہ آوی گناہ بھارا
جے مینوں پون دیواراں، مدینے کیتس چارا
برجے دا پروار ہے، مٹھت جادے گناہاں توں سارا
کچے نولاں دے منگو، بہندا لگا لیارا
دو بیلپوں کڈھیائے ڈاچیاں، اُبھے سٹ مہارا
آدن فریادی جھنگ اچ، جال حال ککارا

میںوں دیسی طلبیاں مولراج، دہشت بندھ دکھالا
پاٹے جانن سپ کے، مل دیسی پاڑا“

17

مولراج آکھیا، گھت نزاہتا، مل گئے ہو ہوڑے
تینوں چڑھیناں گیٹیاں، ہتھوڑیاں موہرے
سد گھل موکھا، جلا، دلاتے مل، آ دیکھن کولے“
”پتراں نے وی ترکہ، جے جانوں لوڑے
میرے وس نہیں بہاب کے، نہ رہندے ہوڑے
ساہواں آیا ہاں تینوں، سر چا کے تھورے
لکھی قلم درگاہ دی، کون اوس نوں موڑے“

18

وچار: ہتھوڑیاں تے گیٹیاں نزاہتے نوں چڑھ جان۔ فرانیشیاں دے حوالے ہو
جاوے۔ اٹھویں پیر مولراج بھوہرے چ ٹہکیاں دیوائے۔ ”کڈھ موکھے دیاں باہاں۔ کڈھ جٹے
دیاں باہاں۔ کڈھ ملے دیاں باہاں۔ کڈھ دلے دیاں باہاں۔“ نزاہتا آکھے، ”آپ وی حاضر
ہاں۔ پتر وی حاضر ہین۔ بہاب کے نہیں امدے۔“ چور چوراہے بہاب کے بندھ گھل دیون۔
”جے چاچا توں اوکھا ہین تاں اسیں مل پوائیں۔“ نزاہتا آکھ گھلے، ”سونے دی چاکھڑی، پٹ
دیاں لاہاں، جھوٹے پیالیندا ہاں۔“ اگلے قیدیاں توں پچھے ”کون ہین؟“ اکھے، ”نول ہاں۔“
اکھے، ”کتھیاں لیاریاں نی؟“ ”چار لیاریاں ہین۔“ نزاہتا آکھ گھلے، ”چار لیاریاں متوکیاں
جھکیاں پٹھ بہندیاں ہین۔ اوہ لکا لیائے۔ جے جھنگ نوں تیسو تاں آپے مولراج چھوڑ دیسی۔“
خلقت بہاولے ال مونہہ چاں کیتا۔ بہاب کے ودے ہان کانڈی آلے۔ نزاہتا بدھا پیا ہے
جھنگ۔ توں اتھے کبھڑیاں اچ ہین؟ نئی سید جلال دے تھاپنے جھل کے ملتان تک دگے۔

روڑیوں ساون ہے آوند، جھماں آسرا پاک سُمان دا
 ٹُریا ہے نیت بہاولا، لما پدھ ملتان دا
 سورے کی بہادر، راکھا دین ایمان دا
 تھاپنے سید جلال دے، تھم روشن سخی جہان دا
 جے رسالو ہوم اکٹھا، چاڑھاں ڈنگر دربار، نشان دا
 کم للیرے دے چنگے، دیون، تلوار تے سخن زبان دا
 ویندیاں عرضی سو گھستی، حاضر توڑ سلام دیوان دا
 ”کیوں مگر لگا ہیں بہاولا، ٹساں گھتیا امبر طوفان دا
 میتھوں نیاں نہ چکدا، تپاس جھنگ دی لائیم دا“
 ”صاحب اسیں جواہیں کدے، کوئی بُوہا دس پینام دا
 توں سردار سلامتی، بھار بھارا ہے تیرے احسان دا
 اساں نال کڑپ کریندا ہے مولراج، آن گوڈا ملیا سامھ دا
 اوہ سردار تے اسیں رعیت، وسیوا کرے دھیان دا“

19

”آج پردانے گھلن مولراج، آج کاگت ڈٹھے
 اوہو کم کریندے ہو بہاولا، اوس نوں لگدن پھکے
 ہک بندے ہو ڈھال بہاب کی، بھیج چڑھدے ہو چچے“
 ”جی تسیں سردار برابری، دوہاں دے ٹالے کہے“
 گھل متھا گیا دیوان دا، اسوار مطیل مٹھے
 چک روپیہ چار سو، خط مولراج ال لکھے
 مہر سنے وی سوپتی، جتاویں وچے

میتھوں ٹونہہ ڈھکیتے بہاب کے، نہ جلیوم چکے
 اوہ بہن جاگے اپنی، آدس بسکے
 پہلوں چھوڑنا نزاہتا، خط دیکھنے پچھے
 بہاولے نوں دیونا سراپا، بکے تریہہ روپے پچھے
 چاچے نوں دیہو آبرو، جیس دے سر لڈتے
 سٹھ مٹھرایا مہر مہند، چالھی گھروں سو دتے
 آیا ہے جن بہاولا، کم چکے مٹھے

20

لڑن جواناں دے دس ہے، واجن میر چوغٹے
 بہاولے پڑھیا ہے شکرانہ، رسالو کے ہوئن اکٹھے
 ٹبی بیٹھے ہاں آن کے، دگا مالڑے پچھے
 ٹھوبے توں پچھے ڈاڈھے، دینہہ نزاہتے دھکے
 ادھی لگائی سو بدھیاں، ادھی ویراں دے مٹھے
 آیوس جھٹ آرام دا، پتراں بھتریاں ہتھیار سو پنے
 مجھیں نوں بڈن مہنا، للیرے ویراں توں نہ ہٹے
 کلمہ پڑھیے نبی دا، جڑھ سفر دی پنے

☆☆☆☆☆